

METODOLOGINIAI FILOSOFIJOS IR VISUOMENĖS MOKSLŲ KLAUSIMAI

I. JAKUŠOVAITE

ATSPINDĖJIMO, KAIP VISUOTINĖS MATERIJOS SAVYBĖS, IDĖJOS FILOSOFINĖS IŠTAKOS

V. Lenino suformuluota atspindėjimo, kaip materijos visuotinės savybės, idėja šiandien yra tapusi fundamentaliu dialektinės materialistinės atspindėjimo teorijos teiginiu. Nuo T. Pavlovo veikalo¹ pasirodymo šią idėją įvairiomis progomis ir įvairiais aspektais nagrinėjo tiek filosofai, tiek gamtotyrininkai, tačiau negalima sakyti, kad visos problemos jau išspręstos. Literatūroje atspindėjimo teorijos klausimais neretai teigiama, kad V. Leninas, pasisakydamas apie atspindėjimą negyvojoje gamtoje, jau esąs išsprendęs šio reiškinio prigimties klausimą. Bet iš tikrųjų taip nėra: V. Lenino atspindėjimo, kaip materijos visuotinės savybės, idėja yra mokslinis problemos formulavimas, o ne jos sprendimas. Neteisingas V. Lenino idėjos vertinimas neigiamai atsiliepia jos tolesniam nagrinėjimui².

Nepatenkinamu dalyku laikytina ir tai, kad ne visa V. Lenino iškeltos idėjos problematika tyrinėjama vienodai intensyviai: yra fragmentų, kurie, galima sakyti, iš viso netyrinėti. Netyrinėtos ir V. Lenino atspindėjimo, kaip materijos visuotinės savybės, idėjos filosofinės ištakos.

Išleistas iš akių svarbus dialektinės materialistinės pažinimo teorijos momentas. Visų pirma neaišku, kaip tam tikras mokslo ir filosofijos idėjas V. Leninas kritiškai išnagrinėjo ir sintetavo į mokslinę hipotezę. Kita vertus, neištyrus V. Lenino hipotezės filosofinių ištakų, sunku suprasti ir įvertinti tai, kuo V. Leninas praturtino dialektinę materialistinę atspindėjimo teoriją, šiandien vadinamą jo vardu.

Nesunku pastebėti, jog V. Lenino mintį — „logiška prileisti, kad visa materija turi savybę, iš esmės giminingą pojūčiui, atspindėjimo savybę“³ — sudaro du tarpusavyje organiškai susiję teiginiai: 1) visa ma-

¹ Зг.: Павлов Т. Теория отражения.— В кн.: Павлов Т. Избранные философские произведения. М., 1962, т. 3.

² Зг., равуздžiui, Загидулин Р. А. Две точки зрения на содержание ленинской гипотезы об отражении как всеобщем свойстве материи.— Вестник Московского университета / Философия, 1975, № 3.

³ Leninas V. I. Raštai, t. 14, p. 79.

terija turi pojūčiui giminingą savybę, 2) ši savybė yra sugebėjimas atspindėti. Skiriant šiuos du prasminius akcentus, atspindėjimą, kaip višutinę materijos savybę, galima traktuoti kaip dialektinę materijos jautrumo idėjos ir atspindėjimo sampratos sintezę.

Materijos jautrumo idėja yra senesnė už atspindėjimo sampratą, nes jos užuomazgų randame jau animatizme — viename iš ankstyviausių pirmąsios visuomenės intelektualinės veiklos produktų. Apibrėžtesnė ši idėja tampa hилоzoistinėse teorijose, kur universalus gyvybingumas suvokiamas kaip imanentinė visos tikrovės savybė. Hилоzoizmas — „mokymas, kad gyvybė ir, vadinasi, jautrumas būdingi visiems gamtos daiktams“⁴ — sudėtingas reiškinys filosofinės minties raidoje, lydėjęs ją nuo pirmųjų žingsnių iki pat XIX a. Tačiau reikia turėti galvoje, kad atspindėjimo, kaip materijos visuotinės savybės, idėjos formavimuisi ne visi hилоzoizmo raidos etapai yra vienodai reikšmingi. Todėl, atsiribodami nuo mitologinio hилоzoizmo ir hилоzoistinių vaizdinių organistinėje gamtos koncepcijoje, šiek tiek išsamiau panagrinėsime hилоzoizmo recidyvus mechanistinėje gamtos sampratoje, kurią sukūrė naujųjų laikų materialistinė filosofija, sudarydama sąlygas atgimti visos materijos jautrumo idėjai.

Pasaulėvaizdyje, kuriame pasaulis suvokiamas kaip milžiniškas gyvas organizmas (o toks pasaulėvaizdis buvo būdingas Renesanso epochai), visos gamtos jautrumo idėja buvo savaime suprantama. Ši idėja įvairiomis formomis reiškėsi F. Bekono filosofijoje.

Vėliau šis pasaulėvaizdis smarkiai pakito. R. Dekartas, remdamasis mechanikos mokslo principais, išskėlė sau uždavinį pašalinti iš gamtos aiškinimo visas „paslėptas savybes“ ir „vidines jėgas“, vešliai tarpusias organistiniame pasaulėvaizdyje. Jis ignoravo netgi gyvųjų organizmų psichinės veiklos specifiškumą. Gyvulys R. Dekartui tebuvo sudėtingas mechanizmas (tarkime, laikrodis), kurio elgseną lemia jo sandaros ypatybės. Todėl esą ir „nereikia išgalvoti toje mašinoje jokios kitos augalinės ar jaučiančios sielos“⁵. Laikantis tokios pozicijos, visos gamtos jautrumo idėja, žinoma, tampa anachronizmu.

Tačiau R. Dekarto sukurtame pasaulėvaizdyje buvo ir nemaža netikslumų. Mus šiuo atveju labiausiai domina dekartiškasis kinetizmas — principas, pagal kurį bet kokio kūnų judėjimo priežastis yra išorinis kitų kūnų poveikis. Kadangi kūnų struktūrinių elementų deriniai neduoda pagrindo jokiam judėjimui (apie vystymąsi jau nekalbame), tai R. Dekartui tiesiog reikėjo išgalvoti išorinę jėgą: jis privertė dievą suteikti pasauliui judėjimą. Tai buvo tikra aklavietė. Kelio atgal prie organistinio hилоzoizmo jau nebuvo. Išsiveržti iš šios aklavietės mokslinė mintis galėjo tik pripažindama jėgas, būdingas patiems gamtos kūnams. Bet tai buvo įmanoma tik atsiradus mechanistinio materializmo pasaulėvaizdžiui.

Pirmą reikšmingą žingsnį šia kryptimi žengė žinomas anglų fiziologas Fr. Glisonas, tyrinėjęs raumenų susitraukimą. Atlikęs eksperimentus,

⁴ Filosofijos žodynas. — V., 1975, p. 162.

⁵ *Декарт Р. Космогония.* — Л., 1934, с. 83.

jis priėjo išvadą, kad raumenis sutraukia jiems patiems būdingas judėjimas. Fr. Glisonas tapo reaktyvumo, kaip imanentinės gyvo kūno savybės, teorijos pradininku⁶. Mums svarbu tai, kad ši tuo metu reikšminga išvada privertė Fr. Glisoną kitaip žiūrėti ir į pačią materiją, kuri mechanistinėje interpretacijoje buvo paversta negyvybinga. Fiziologas Fr. Glisonas privalejo tapti filosofu. Remdamasis dinamiška materijos samprata, išdėstyta „Traktate apie energetinę substancijos prigimtį“ (1672 m.), jis postuluoja dirglumo, kaip materijos visuotinės savybės, idėją. Šia idėja Fr. Glisonas smarkiai pralenkė tuometinę epochą, ir neuostabu, kad nesulaukė amžininkų pritarimo⁷.

Išvadą apie dirglumą, kaip visuotinę materijos savybę, Fr. Glisonas priėjo, atlikdamas gamtamokslinius tyrinėjimus, o hилоzoistiniai momentai B. Spinozos kūryboje — vien jo filosofinių apmąstymų rezultatas. Siekdamas atmesti R. Dekarto dualistinę dviejų substancijų — materialios ir idealios — koncepciją, žymusis olandų mąstytojas vieningos substancijos atributu nurodo ne tik tįsumą, bet ir mąstymą. „Mąstymas, — rašo B. Spinoza, — yra dievo atributas“⁸. Dievo sąvoka B. Spinozos koncepcijoje iš esmės sutapo su substancijos sąvoka. Pasak jo, substanciją „sudaro be galo daug atributų, iš kurių kiekvienas išreiškia amžiną ir begalinę esmę“⁹. Tai neišvengiamai vedė prie hилоzoizmo recidyvų, kuriuos neabejotinai stiprino B. Spinozos sukurta gyvybės samprata. Gyvybė jam — tai „jėga, kuria daiktai išlaiko savo būtį“¹⁰, o gamtos esybės, „nors ir nevienodai, tačiau visos yra sudvasintos“¹¹. Šį hилоzoizmo pasireiškimą B. Spinozos filosofijoje nederėtų suvokti supaprastintai, nes, kaip pabrėžia V. Sokolovas, «tikroji Spinozos daiktų „sudvasinimo“ prasmė — ne pabrėžti psichinės žmogaus esmės giminingumą sudvasintai gamtai, kurios be galo mažą dalelę jis sudaro, o sukurti pasaulio ištisinio ir absoliutaus pažinimo idėjos ontologinį pagrindą»¹². Taigi mąstymo atributyvumo idėja B. Spinozos filosofijoje yra pasaulio pažinimo galimybės idėja. Bet ši B. Spinozos gnoseologinė manipuliacija ir susiejo dekartiškąją tradiciją su jautrumo, kaip materijos savybės, aiškinimu XVIII a. prancūzų materializme.

Atspindėjimo, kaip visuotinės materijos savybės, aiškinimą grįsti materijos jautrumo idėja pasidaro įmanoma tuomet, kai B. Spinozos substancijos kategorija pakeičiama filosofine materijos kategorija. Dž. To-

⁶ Plačiau apie Fr. Glisono eksperimentus ir jų reikšmę mokslui žr.: Гайсинович А. Е. К. Ф. Вольф и учение о развитии организмов.— М., 1961.

⁷ Зr.: Ярошевский М. Г. Категориальный строй науки и психология восприятия открытия.— В кн.: Научное открытие и его восприятие. М., 1971, с. 130—132.

⁸ Спиноза Б. Избранные произведения.— М., 1957, т. 1, с. 404.

⁹ Ten pat, p. 361—362.

¹⁰ Ten pat, p. 295.

¹¹ Ten pat, p. 414.

¹² Соколов В. В. Философия Спинозы и современность.— М., 1964, с. 238—239.

landas pirmasis iškėlė principą, kad judėjimas yra esminė materijos savybė, kuri būtinai turi būti materijos apibrėžimą¹³.

Šiuo atžvilgiu Dž. Tolandas yra nuoseklesnis už Fr. Glisoną: Fr. Glisono koncepcijoje materijos aktyvumo postulavimas dar neprieštarauja hилоzoistinėms idėjoms, o Dž. Tolando iškeltas judėjimo, kaip materijos savybės, principas visiškai atmeta hилоzoistinius vaizdinius. Taigi Dž. Tolando filosofijoje mąstymo atributyvumo idėja virsta teiginiu apie universalų materijos aktyvumą. Remdamiesi šiuo teiginiu, jautrumą kaip materijos savybę pradėjo aiškinti XVIII a. prancūzų materialistai. Didžiausią reikšmę sprendžiant šią problemą turėjo D. Didro filosofija. Vietoj aktualaus mąstymo, iškelta B. Spinozos koncepcijoje, D. Didro visai materijai būdinga savybė laiko sugebėjimą jausti. Aiškiausiai ši metamorfozė suformuluota (D. Didro raštuose tokių formulavimų yra, ne vienas) garsioje hipotezėje apie jautrumą, kaip bendrą materijos savybę, arba jos organizacijos produktą¹⁴. Šią hipotezę labai vertino V. Leninas¹⁵.

„Mintyse gamtai paaiškinti“ (1754) D. Didro priekaištuoja Mopertiui, kad šis įsipainiojęs į vieną iš labiausiai viliojančių materializmo rūšių, priskirdamas organinėms molekulėms tokias savybes, kaip noras, bjaurėjimasis, jausmas, mintis: „Reikėjo pasitenkinti,—rašo jis,—jautrumu, tūkstantį kartų mažesniu už tą, kuriuo visagalis apdovanojo esybes, artimiausias negyvai materijai“¹⁶. Būtent šis „tūkstantį kartų mažesnis“, „bukas“, „užslėptas“ sugebėjimas jausti ir yra pirmoji išraiška D. Didro minties, kurią taip vertino V. Leninas.

D. Didro hipotezės esmė yra ta, kad jautrumas čia laikomas bendra materijos savybe, arba jos organizacijos produktu¹⁷. Iš karto krinta į akis formalus loginis prieštaravimas, vėliau turėjęs didelę euristinę reikšmę. Iš tiesų — jeigu jautrumas yra materijos organizacijos produktas, tai jis negali būti visuotinė materijos savybė.

Galima manyti, kad šis prieštaravimas atsirado dėl tam tikrų priežasčių. Pirmasis hipotezės komponentas — jautrumas yra visuotinė materijos savybė — nukreiptas prieš mechanistinį klausimo aiškinimą. D. Didro požiūriu, gyva atsiranda iš negyva todėl, kad materija pasižymi potencialia jautrumo savybe, bet gyvybė neatsiranda iš materijos organizacijos.

Antrasis hipotezės komponentas — jautrumas yra materijos organizacijos produktas — nukreiptas prieš hилоzoistinius klausimo sprendimo recidyvus. Deja, materijos organizacija to meto moksle buvo suprantama kaip vien išorinių ryšių visuma. Potencialios jautrumo savybės virtimą realia (aktualia) D. Didro įsivaizdavo tiktai kaip kiekybinį pakitimą,

¹³ Žr.: Толанд Д. Письма к Серене.— В кн.: Английские материалисты XVIII в. М., 1967, т. 1, с. 152.

¹⁴ Žr.: Дидро Д. Собрание сочинений.— М.—Л., 1935, т. 1, с. 377.

¹⁵ Žr.: Leninas V. I. Raštai, t. 14, p. 23—27, 34—35.

¹⁶ Дидро Д. Собрание сочинений, т. 1, с. 343.

¹⁷ Ten pat, p. 377.

todėl jam nepavyko galutinai atsikratyti hилоzoistinių vaizdinių. Tačiau, kaip pabrėžė V. Leninas, D. Didro pažiūrų esmė ne ta, kad „pojūtis išvedamas iš materijos judėjimo arba jis būtų suvedamas į materijos judėjimą, bet ta, kad pojūtis pripažįstamas viena iš judančios materijos savybių“¹⁸.

Artimos D. Didro buvo E. Hekelio ir L. Morgano pažiūros. Jų darbai turėjo neabejotiną reikšmę gamtamoksliniam problemos sprendimui, bet metodologinėje plotmėje pirmyn pažengta nebuvo: jautrumo samprata šių gamtos tyrinėtojų darbuose prarado filosofinę prasmę ir tapo biologijos mokslo dalyku.

V. Leninas šią seną filosofinę problemą kelia nauju aspektu,— jautrumas, kaip visuotinė materijos savybė, virsta atspindėjimu, kaip visuotinė materijos savybė. Aptariant šios idėjos filosofines prielaidas, būtina nors bendriausiais bruožais aptarti atspindėjimo, kaip gnoseologinės sąvokos, raidą¹⁹.

Bene pirmasis terminą „atspindėjimas“ pažinimo teorijoje pavartojo Alkmeonas Krotonietis, veikiausiai turėjęs galvoje smegenų vaidmenį pažintinėje veikloje. Pasak Teofrasto, Alkmeonas teigė, kad „regėjimas <...> įvyksta kiekvieną kartą atspindint (vaizdą) akies spindėjimo ir skaidrumo dėka“²⁰. Tad Alkmeonas akį laikė tarsi veidrodžiu, kuriame atsispindi išoriniai daiktai. Šį požiūrį toliau vystė senovės materialistai Leukipas ir Demokritas.

Demokritas pirmasis pradėjo nuodugnai tyrinėti gnoseologijos ir logikos problemas, laikydamas jas sudedamąja filosofijos dalimi. Demokrito pažinimo teorijos pagrindas yra idėja, kad nuo daiktų paviršiaus atskiria materialūs daiktų apvalkalėliai, kurie yra daiktų kopijos, arba atvaizdai. Jie tvyro aplinkoje tarp suvokiamo objekto ir jutimo organo, nepriklausomai nuo to, pajus juos jutimo organas ar ne. Nors toks aiškinimas gali atrodyti naivokas, žiūrint į jį mūsų dienų mokslo akimis, tačiau Demokrito surturtoje atspindėjimo teorijoje svarbiausia yra pats materialistinis aiškinimo pobūdis. Silpnoji Demokrito atspindėjimo koncepcijos vieta yra ta, kad jis nesuprato psichinių procesų specifiškumo.

Platonas pirmasis filosofijos istorijoje išdėsto kauzalinę suvokimo teoriją. Jam atspindys (atspaudas, atvaizdas, paveikslas) jau nėra materialus. Grynai filosofinio (gnoseologinio) pobūdžio atspindžio sąvoka yra Aristotelio darbuose. Jis teigia, kad „juslė yra daiktų jutiminės formos be materijos imtuvas — vaškas gauna žiedo atspaudą be geležies arba aukso medžiagos“²¹. Šį atspaudą „be geležies arba aukso medžiagos“ priima siela, kuri „yra tam tikra sąvoka ir forma, o ne materija ir sub-

¹⁸ Leninas V. I. Raštai, t. 14, p. 35.

¹⁹ Plačiau žr.: Русев П. Теорията на отражението в домарксовата философия: Възникване и главни моменти в нейного развитие.— София, 1968.

²⁰ Cit. iš: *Маковельский А. О. Досократики.*— Казань, 1941, ч. 1, с. 206.

²¹ *Aristotelis. Apie sielą.*— V., 1959, p. 117.

stratas“, „ne kūnas, o kažkas priklausęs kūnui“²². Vadinasi, Aristotelio interpretacijoje daikto vaizdas yra ne materialus, bet idealus daikto atspindys. Būtent tokia atspindėjimo samprata, patikslinta viduramžių filosofijos, perėjo į naujųjų laikų filosofiją²³.

Vertinant naujųjų laikų gnoseologinę atspindėjimo koncepciją, būtina prisiminti K. Markso teiginį, jog „viso ligšiolinio materializmo — įskaitant ir fojebachinį — pagrindinis trūkumas yra tas, kad daiktas, tikrovė, jutimiškumas imamas tik *objekto* forma, arba *stebėjimo* forma, o ne kaip *jutiminė žmogaus veikla, praktika*, ne subjektyviai. Todėl ir atsitiko, kad *veiklumo* pusė, priešingai materializmui, buvo vystoma idealizmo <...>“²⁴. Tuo reiškėsi ikimarksistinio materializmo nesugebėjimas pritaikyti dialektiką pažinimo teorijoje, atvedęs ją į aklavietę.

Mėginimas išeiti iš tos aklavietės — de ja, nesėkmingas — buvo subjekto aktyvumo priešstatymas metafiziškai suprastam atspindėjimo principui klasikinėje vokiečių filosofijoje.

Marksizmo klasikai grąžino filosofijai atspindėjimo sąvoką, kurią iš jos buvo pašalinęs vokiečių klasikinis idealizmas, praturtinę ją aktyvumo savybe ir susieję su praktine žmogaus, kaip visuomeninės būtybės, veikla. V. Leninas, pritaikęs K. Markso ir F. Engelso sukurtą dialektinę materialistinę atspindėjimo koncepciją daugiaamžei filosofinei materijos jautrumo idėjai, ir sukūrė hipotezę apie atspindėjimą, kaip visuotinę materijos savybę.

V. Lenino hipotezės reikšmė buvo ta, kad ji tapo metodologiniu orientyru, leidžiančiu visapusiškai ištyrinėti patį atspindžio reiškinį. Jeigu K. Marksas ir F. Engelsas atspindėjimo sąvoką vartojo daugiausia gnoseologine prasme, tai V. Leninas atskleidė jos ontologinį pagrindą. Tai leido V. Leninui perėjimą nuo „nejuntančios“ materijos prie „juntančios“ paaiškinti kaip perėjimą nuo žemesnių atspindėjimo formų prie pojūčio ir žmogiškojo pažinimo, kaip labiau išsivysčiusių tos savybės pasireiškimo formų. V. Leninas rašė, kad „tikrovėje lieka dar tirti ir tirti, kuriuo būdu susisieja materija, tariamai visai nejuntanti, su materija, sudaryta iš tų pačių atomų (arba elektronų) ir tuo pačiu metu turinčia aiškiai išreikštą pojūčio sugebėjimą. Materializmas aiškiai stato dar neišspręstą klausimą ir tuo stumia į jo išsprendimą, stumia į tolimesnius eksperimentinius tyrinėjimus“²⁵. Siuolaikinio mokslo (ypač fi-

²² Ten pat, p. 91.

²³ Negalima pamiršti ir to, kad atspindėjimo sąvoką vartojo ne tik materialistai, bet ir idealistai. Štelos prisiminimai apie tikrąją būtį Platono filosofijoje paremti atspindėjimo principu. Tą patį galima pasakyti apie neoplatonizmo pradininko Plotino mintį, kad tikrovė — tai netobulas tobulybės (dievo.—*I. J.*) atspindys. Naujaisiais amžiais Dž. Berkliis ir D. Hiūmas sukūrė vadinamąją imanentinę atspindėjimo teoriją. Nors idealistinė atspindėjimo interpretacija ir gali būti vaisinga gnoseologiniu aspektu, tačiau ji negali duoti nieko konstruktyvaus atspindėjimo, kaip visuotinės materijos savybės, problemai suprasti.

²⁴ *Marksas K., Engelsas F.* Vokiečių ideologija.— V., 1974, p. 463.

²⁵ *Leninas V. I.* Raštai, t. 14, p. 34.

zikos, kibernetikos, informacijos teorijos, geologijos, automatikos, molekulinės biologijos) pasiekimai rodo V. Lenino iškelto atspindėjimo, kaip visuotinės materijos savybės, idėjos teisingumą.